

פתח דבר

ליאורה בילסקי

מחאת האוהלים אשר פרצה בקיץ 2011 הצליחה לעורר בתוך זמן קצר דיון נוקב באשר למשמעות הישראליות ובאשר לשינויים בזהות הקולקטיבית של החברה בישראל בעשורים האחרונים. למול ראש הממשלה בנימין נתניהו, אשר הציב במרכז האג'נדה הפוליטית שלו את הדרישה להכיר במדינת ישראל כ"מדינה יהודית" אשר "סלע קיומה" הוא ירושלים – בחרו צעירי המחאה לנטות את אוהליהם בשדרות הערים ובכיכרותיהן ומחו על יוקר הדיור והמחיה. הם ביקשו לפתוח את הדיון בזהות הישראלית לא דרך חזרה לעבר מדומיין ולא על ידי הנגדה ל"אחר" אלא דרך דיון בנושאי הרווחה והחברה, אשר נדחקו שנים רבות אל שולי הפוליטיקה הישראלית.

המחאה של קיץ 2011 תשמש בוודאי עוד שנים רבות נושא למחקר ולכתיבה אקדמית. אלו יחקרו את ההיבטים המגדריים של המחאה, את ההיבטים החברתיים והמעמדיים שלה, את פערי הדורות שחשפה, החיבורים המעניינים שנוצרו במהלכה והמחלוקות המוכרות שנדחקו הצדה. גיליון 38–39 של *תיאוריה וביקורת* נסגר עוד בטרם פרצה המחאה ולכן המאמרים בו אינם מתייחסים אל המחאה ומשמעויותיה. ואולם דווקא בשל כך בחרתי להצביע בפתח הדבר על נקודת השקפה בלתי צפויה בין מאמרי הגיליון לבין המחאה החברתית צ' הקשר בין מקום, מקומיות וזהות ישראלית.

בגיליון 16 של *תיאוריה וביקורת*, שראה אור באביב 2000 ואשר יוחד לנושא "מרחב, אדמה, בית", הצביע יהודה שנהב, עורך כתב העת דאז, על עלייתו של "שיח חדש" בנוגע לקרקע ולמרחב בישראל אשר החליף את "השיח הישן" הציוני והאידיאולוגי הגלוי, שבו שימשו מונחים כמו "גאולת האדמה", "ייהוד הגליל" ו"ביצור הגבול". השיח החדש הוא שיח אזרחי הסובב סביב מושגים כמו זכות הקניין הפרטי ונשאים החדשים הם אנשי הנדל"ן וקבלני הקרקעות. בשיח החדש הצד האידיאולוגי-לאומי הופך לסמוי ודורש פעולות של חשיפה.

בשנים האחרונות אנו עדים לחזרתו של השיח האידיאולוגי הגלוי לזירה הציבורית אך זאת מבלי שהשיח שמציב במרכזו את זכות הקניין הפרטי ייעלם. להפך, אותה זכות, יחד עם מנגנונים כלכליים התואמים את שפתו של השיח החדש, ממשיכים לשמש בידי המדינה כדי לאכוף מהלכים שמטרתם מוצדקת במונחיו של השיח האידיאולוגי. דוגמה לכך היא חוק ועדות הקבלה ביישובים קהילתיים שעבר בכנסת בחודש מרץ 2011 ואשר מבטל הלכה למעשה את ההחלטה התקדימית של בית המשפט העליון בפסק דין קעאדן, החלטה אשר

פסלה מדיניות רבת שנים של הפליית אזרחים ערבים בתחום ההתיישבות. החוק החדש הופך את ההפליה לסמויה מן העין על ידי הפרטתה וביזורתה בין עשרות ועדות קבלה ביישובים קהילתיים בגליל ובנגב, אשר בשם קידוש זכות הקניין הפרטי מקבלים את הזכות לדחות מועמדים שאינם מתאימים ל"השקפת היסוד" של היישוב או למרקם החברתי שלו. ביטוי נוסף לתהליך זה נמצא בגלגוליו השונים של החוק שנודע בציבור כ"חוק הנכבה". הצעת החוק המקורית ביקשה לעצב את הזיכרון הקיבוצי בדרך המסורתית שבה פועלת המדינה: דרך האיסור הפלילי. לעומת זאת, החוק שהתקבל לבסוף בוחר בדרך התמריץ הכלכלי, ומעביר את עיצוב הזיכרון הקולקטיבי לתחומו של חוק יסודות התקציב. כזה הוא גם המקרה של "חוק החרם", אשר בו בחר המחוקק שלא לאסור באיסור פלילי את הקריאה לחרם על התנחלויות, אלא להטיל אחריות אזרחית אישית בנזיקין על מי שקוראים לחרם. בישראל של שנת 2011 המדינה אינה מוותרת על עיצוב הזיכרון והמרחב הציבורי, אבל בוחרת להעביר את זירה הפעולה מתחום ההתערבות הגלויה והבוטה של המשפט הפלילי אל תחום החקיקה האזרחית, ופועלת באמצעות שיח כלכלי אשר במרכזו זכות הקניין הפרטי.

מפרספקטיבה זו ניתן להבין את נקודת המפנה שמחאת האוהלים של קיץ 2011 מסמלת, בחוללה מהלך חתרני בתוך שיח הנדל"ן הקנייני. המחאה מציבה את הזכות לדיוור במרכזה ומתוך כך מאתגרת את שיח הנדל"ן וחושפת את הפוליטי המסתתר מאחורי שיח המומחים הכלכלי. השינוי עולה מדבריה של דפני ליף בהפגנה שנערכה שבועיים לאחר תחילת המחאה: "אתם מדברים על נדל"ן — אנחנו מדברים על בית".

דפני ליף בחרה להציב את אוהלה בשדרות רוטשילד בתל-אביב. שדרות רוטשילד הן אתר לאומי בזיכרון הקולקטיבי — בהן נערכה הכרזת העצמאות ב-1948, אבל בדמיון הקולקטיבי האקטואלי, הן בעיקר אתר סימבולי קפיטליסטי. לצד מבנים היסטוריים שזכו לשימור ולשחזור צמחו בשדרות רוטשילד ב-15 השנים האחרונות מבנים המסמלים יותר מכול את תהליכי הגלובליזציה והמעבר לכלכלה הניאו-ליברלית המתחוללים בישראל, ובהם דירות יוקרה משופצות ומגדלי הון המאכלסים משרדי פיננסים, חברות עורכי דין ושאר עסקים. הבחירה להציב את אוהל המחאה בשדרות רוטשילד, בין שהיתה מקרית ובין שכוונה להמחיש באמצעות סמיכות גיאורפית את התופעה שנגדה מוחים, זימנה אפשרות לחזות בשינוי מהפכני של אתר סמלי. המחאה מתכתבת בו זמנית עם מהפכות המתחוללות במזרח התיכון ("רוטשילד פינת תחריר"), כמו גם — דרך האוהל שהפך לסמלה של המחאה — עם המיתוס העתיק של היהודי הנודד. כך מצליח האוהל לחבר בין המרחב הגיאופוליטי שבו ישראל ממוקמת, לבין עבר היסטורי וזיכרון קולקטיבי יהודי. המוחים והמוחות ביקשו לבנות להם בית, הן בית ממשי והן בית סמלי. הם ביקשו להרגיש בבית במדינת ישראל. לפיכך הם דחו את שני הקצוות שהציעה להם מדינתם בשני העשורים האחרונים: אדמה קדושה מזה, וכלכלה גלובלית מזה. הדרך לשינוי, כפי שעלה מן הדיונים הרבים במאהלים וסביבם, כרוכה בכנייה מחדש של הקשר בין מקום לזהות ישראלית על ידי שימוש במרחב הציבורי ככלי לכינונה של קהילה דמוקרטית השתתפותית.

שלושה מאמרים בגיליון 38–39 עוסקים במקומות אשר מילאו תפקיד מרכזי בעיצוב הזיכרון והזהות הישראלית: הכותל המערבי, הר החרמון וקמפוס הר הצופים. הקיר, ההר, והאוניברסיטה. המאמרים חוזרים אם כן לחקור את השאלה של מהות הקשר בין מרחב, אדמה ובית ועושים זאת על ידי פנייה אל מחזות הזיכרון שדרכם ביקשה המדינה לעצב את הזהות הישראלית. הם פונים לאתרים שהמחאה החברתית של קיץ 2011 הפנתה להם את גבה. ואולם דרך הפניית המבט אל הפרקטיקה התכנונית הם חושפים את התפקיד החשוב שהיה למומחים, מעצבי המרחב, ביצירת לגיטימציה למרחבים החדשים על ידי הבנייתם כמשקפים אידיאליים סותרים וערכים מתנגשים.

כדי לפתוח מחדש את שאלת עיצוב הזהות דרך הבניית המרחב בחרו שתי כותבות להסיט את המבט מן השיח האידיאולוגי-פוליטי אל החלטותיהם של האדריכלים והמתכננים, מי שעליהם הוטל לעצב מחדש את המרחב הפיזי ולהטעינו במשמעויות סימבוליות והיסטוריות. כוחם של האדריכלים המומחים נבע מכך שמלכתחילה היתה החברה הישראלית שסועה בין שאיפות ואידיאליים סותרים, בין חזון דתי וחילוני, מיליטריסטי ואזרחי, ובין חזון של התבדלות לבין חזון של והשתלבות במרחב. בהיעדר הכרעה בין האידיאליים פנו הפוליטיקאים אל אדריכלי המרחב, בתקווה שהמומחים יוכלו לחלץ אותם מהדואליות ומהיעדר היכולת להכריע. ואולם, מתברר כי גם המומחים לא נמלטו מאותן הדילמות, והמרחבים שעיצבו (או שנכשלו בעיצובם) מעידים יותר מכול על אותה דואליות ועל אותה התלבטות שנותרה חסרת הכרעה.

מאמרה של אלונה נצן-שיפטן עוסק בעיצוב האדריכלי של רחבת הכותל המערבי. בעקבות פעולת ההריסה שביצעה ישראל בשכונת המוגרבים הסמוכה לכותל המערבי, בלילה האחרון של מלחמת 1967, נוצר צורך בעיצוב המרחב החדש על ידי מומחים מתחומי האדריכלות והשימור. המאמר מציע קריאה חדשנית בהצעות האדריכליות שהוגשו לאורך השנים כפריזמה להבנת המאבק על עיצוב הממלכתיות הישראלית. בתוך כך נחשפים מתח וניגוד בין שלוש גישות מתחרות לעיצוב הזיכרון, המתבססות על "זיכרון יהודי", "זיכרון לאומי" ו"היסטוריה מדעית". חוסר היכולת לשלב בין הגישות או להכריע ביניהן הביא לשיתוק מתמשך של מאמצי העיצוב של הרחבה. בשנות התשעים, אותו חוסר יכולת להכריע בא לידי ביטוי בפתיחתם במקביל של שני אתרים: מנהרות הכותל ומרכז דוידסון – שניהם ממוקמים מתחת לפני הקרקע, וכל אחד מהם מציע מרחב מדומיין אקסקלוסיבי המדיר את התפיסה המתחרה. מאמרה של איילה לוין עוסק בעיצוב האדריכלי של קמפוס הר הצופים בירושלים בעקבות מלחמת 1967. גם כאן מתגלה דואליות אידאולוגית אשר מקבלת ביטוי אדריכלי במתח בין חוץ לפנים. בעוד החזות החיצונית של הקמפוס מעוצבת כמבצר מסתגר למול העיר הערבית, מרחב הפנים בנוי כמרחב היפר-קפיטליסטי המזכיר קניון או שדה תעופה. הפער בין החוץ לפנים הופך את המבנה ל"אי-מקום", כהגדרתו של מרק אוז'ה, מבחינת החוויה של יושביו, ול"מקום" רק מבחינתם של הצופים בו מבחוץ, היכולים לקשר בין חזותו לבין חומת העיר העתיקה. הפער בין דימוי המבצר לבין המרחב

הקפיטליסטי בפנים הקמפוס משמש ציר לדיון על היחס בין העיר לקמפוס, ועל אפשרות השילוב בין לאומיות יהודית מתבצרת לבין זהות קוסמופוליטית פתוחה אשר עומדת בבסיס רעיון האוניברסיטה. לבסוף, גם מאמרו של מוריאל רם מעלה את שאלת המבט, או ליתר דיוק הדואליות של המבט הבאה לידי ביטוי בייצוגו המטפורי של הר החרמון כ"עניינים של המדינה" (ביטוי שטבע הלוחם בני מסס בריאיון לטלוויזיה מיד לאחר כיבוש הר החרמון באוקטובר 1973). המחבר דן ב"ישראליות" של הר החרמון שנוסחה לדעתו לא מיד לאחר כיבוש ההר ב-1967, אלא רק אחרי כיבושו מחדש ב-1973 והפיכתו לאתר זיכרון מקודש בזכות קורבן הלוחמים. המאמר מראה כי הטמעתו של הר החרמון במרחב הישראלי התבססה על שילוב של נימוקים צבאיים ואזרחיים אשר נעדר מהם הנימוק הדתי. גם כאן נחשף מתח מובנה בין השיח הצבאי (הצגתו של ההר כנכס גיאואסטרטגי הצופה אל פני האויב) לבין שיח אזרחי (הצגתו של ההר כאתר נופש ותיירות). גם כאן המתח בין הייצוגים מקבל ביטוי פיזי בקיומם של מוצב צבאי ואתר סקי זה לצד זה. עם זאת, לטענת הכותב, אף שמטפורת המבט עזרה להטמיע את ההר אל תוך הישראליות היא טומנת בחובה גם פוטנציאל ביקורתי של התבוננות רפלקסיבית בסובייקט נושא המבט, כפי שנעשה למשל על ידי האמנית מיכל נאמן כאשר הציבה שני שלטים על חוף הים של תל-אביב ועליהם נכתב "העניינים של המדינה".

גם המאמרים האחרים בגיליון 38–39 חוקרים את הזהות הישראלית. הם מעמידים במרכזם זהויות לימינליות ובוחרים את הקשר בין ייצוג הזהות כמעשה פוליטי לבין המרחב שבו היא מתקיימת. ליטל לוי מבקשת להמשיך את הדיון במונח יהודי-ערבי מנקודת מבט חדשה. היא מחליפה את השאלה עד כמה "אמתית" זהות זו בשאלה מהו התפקיד הפוליטי-תרבותי אשר מילאה זהות זו עבור אינטלקטואלים יהודים אשר אימצו אותה לעצמם בתקופות שונות ובמקומות שונים. על השאלה "האם אי פעם היה פשוט להיות יהודי-ערבי?" עונה לוי לבסוף כך: "לא, זה לא היה פשוט כל כך, אבל גם לא בלתי אפשרי, כיוון שהיהודיות והערביות לא נתפסו במונחים לעומתיים כפי שהן נתפסות היום". גם תמי רזי מעמידה במוקד חקירתה את הזהות היהודית-ערבית ומבקשת להתערב בוויכוח ההיסטוריוגרפי על מאפייניה של החברה היישובית בפלשתינה-א"י כחברה דואלית או מעורבת, על ידי אימוץ פרספקטיבה מגדרית. בשונה מניתוח השיח של לוי, רזי מציעה ניתוח היסטוריו-סוציולוגי אשר במרכזו מקרה מבחן הנוגע לקשרים בעלי אופי מיני-רומנטי או עסקי שקיימו צעירות שמוצאן מארצות ערב עם נערים וגברים בתל-אביב וכיפו בתקופת המנדט הבריטי. לטענתה, עצם קיומם של הקשרים, חרף הביקורת שהם עוררו, עשוי להצביע על כך ש"העירוב בין החברה היהודית לחברה הערבית היה בלתי נמנע, לפחות בזירות מסוימות". יתרה מכך, מקרה המבחן מדגים לדעת רזי את "הפוטנציאל הטמון בשילוב בין השיח הסוציולוגי לבין השיח ההיסטורי בדיון על יהודים-ערבים ועל יהודים וערבים". מאמרו של יוחאי אופנהיימר בוחן את הזהות המזרחית בישראל דרך עיניה של הספרות. בעזרת קריאה בעבודותיהם של אלברט סויסה, סמי ברדוגו, יוסי אבני ודודו בוכי

מראה אופנהיימר כי בשונה מהסיפורת הישראלית ההגמונית, הסיפורת המזרחית מציעה "איזון ייחודי בין תפיסה של קונפליקט בין-דורי לבין תפיסה העומדת בסימן של השלמה ושותפות בין-דורית במאבקו של הקולקטיב המזרחי בתרבות הישראלית ההגמונית". שלושת המאמרים מעלים כל אחד בדרכו שאלה באשר לאפשרות לסגור זהויות במרחבים נפרדים ומזכירים את הקשר המכונן בין צמיחתן של זהויות היברידיות לקיומם של מרחבי שיח ופעולה משותפים.

את הגיליון חותמים שני מאמרים הבוחנים את הקולנוע הישראלי והפלסטיני דרך עיסוקו בפוסט-טראומה. חגי דגן וגידי דישון מציעים קריאה מקורית של הסרט *פיצה באושוויץ* כיצירה המבקשת לחקור את המבט הנוסטלגי על המקום דרך הצבת הסמל המובהק של האי-מקום, אושוויץ, כמחוז אפשרי של נוסטלגיה. בתוך כך הם בוחנים את האפשרויות הביקורתיות הטמונות במהלך זה לשיח השואה הישראלי. רעיה מורג לעומת זאת חושפת את הסכנות הטמונות במבט הגיי הנוסטלגי על אפשרויות המפגש המיני הבין-אתני בקולנוע הפלסטיני והישראלי. היא בוחנת את העקבות שהותירה הטראומה של הכיבוש בקולנוע הפלסטיני והישראלי על ידי השוואה בין סרטו הקצר של היוצר הפלסטיני תאופיק אבו-ואיל *יומנו של זונה* (2001) לבין סרטו של היוצר הישראלי איתן פוקס *הבועה* (2006). שני הסרטים עוסקים ביחסי מין בין גברים ישראלים לגברים פלסטינים בתקופת האינתיפאדה השנייה, אך על רקע הדמיון התמטי הזה מורג מצביעה על הבדל מהותי. סרטו של אבו-ואהיל מציג את המפגש המיני הבין-אתני כ"טקס זיכרון פוסט-טראומטי" אשר האנשים המשתתפים בו אינם מצליחים להשתחרר מן הטראומה הלאומית של הנכבה. לעומתו, סרטו של פוקס מציג את הישראלים כמי שממשיכים להחזיק בפנטזיה המרחבית (הכחשת מציאות הכיבוש) באמצעות מהלך סמי-קולוניאלי כאשר הם מעניקים לדמות הפלסטיני הגייה מחסה ומוציאים אותו מן הארון. ואולם לטענת הכותבת, בסופו של דבר "סרטו של פוקס משליך את החטא המודחק של הכחשת הכיבוש על הגיי הפלסטיני בארון, כלומר על הסדר חברתי הפלסטיני ועל ידי כך פוטר את עצמו ממחויבות אידיאולוגית, מינית או פוליטית". המאמר מצביע על הסכנות הקיימות בסגירות מרחבית יהודית ועל הכוח הרב שיש להדחקה על סרטוט גבולות הזהות הישראלית ובכך משקף אולי את אחת מנקודות התורפה של המחאה החברתית של קיץ 2011.

במדור התרגומים והמסות מובא תרגום מאמרו הקלאסי של פייר בורדיה "המרחב החברתי והיווצרות קבוצות", בצד מסה מבארת מאת גדי אלגזי, המתחקה אחר ההקשר שמתוכו נכתב המאמר ומאירה את חשיבותו בתוך ההיסטוריה של המחשבה על אודות מושג המעמד והפעולה הפוליטית. דרך המטפורה של "המרחב החברתי" שבורדיה מעמיד במרכז מאמרו, הוא מנסח מחדש את מושג המעמד המרקסיסטי כדי לתקן את ההטיה האקונומיסטית שעמדה לדעתו בבסיסו, ולאפשר את הבנת החשיבות של הון תרבותי, כלכלי, חברתי או סמלי.

חותם את הגיליון מדור "בין ספרים" הכולל הפעם ארבע רשימות, מהן שתיים נסבות

על ספר יחיד, בשתייהן זהו ספר מסעות. המסה של מירון בנבנשתי נכתבה בעקבות טיולים בפלסטיין: רשימות מנוף הולך ונעלם של הסופר ועורך הדין הפלסטיני רג'א שחאדה, והיא עוסקת בזהות הפלסטינית וביחסה למרחב הגיאוגרפי המשתנה. בנבנשתי מתאר, בין היתר מבעד לעיניו של שחאדה, את תהליך ההשתלטות של המתיישבים היהודים בישראל על הנוף מראשית ההתיישבות הציונית ("נלבישך שלמת בטון ומלט") ועד המשכה היום בשטחים הכבושים. כך, לעומת המחאה החברתית, אשר העלתה מחדש את שאלת היחס בין מרחב, בית וזהות, אך נעצרה בגבולות הקו הירוק – טיולים בפלסטיין, ובנבנשתי בעקבותיו, עומדים על חוסר האפשרות להפריד בין הסוגיות ובין שאלת המרחב האזל של הפלסטינים מעבר לקו הירוק. מסתה של עפרה עמיחי גם היא מעמידה במרכז ספר מסע, אשה בורחת מבשורה של דויד גרוסמן, המספר את מסעה של אישה הבורחת מהבשורה על מות בנה. עמיחי מראה כיצד הרומן מצליח לעצב מודל של אחריות אמהית לעקדה, וקושרת אותו לתנועות מחאה של נשים בישראל המציעות אלטרנטיבה לשיח הפוליטי ההגמוני. אמיר פז-פוקס, כמו בנבנשתי, לוקח אותנו ברישמתו אל מעבר לקו הירוק. הוא סוקר טקסטים אקדמיים עדכניים על הכיבוש אשר מנסים להתמודד עם הגישה הישראלית שכופה הפרדה באמצעים אלימים על מציאות שבה רעיון ההפרדה הופך פחות ופחות מתקבל על הדעת. לבסוף, רשימתו של דניאל רוזנברג עוסקת בכמה טקסטים המייצגים, לטענתו, את הזרם הרעיוני שהוא מכנה "ניאור-ציונות". לטענתו, זרם זה, ההולך ומתחזק בישראל בשנים האחרונות, מתאפיין בניסיון לחדש את פניה של הציונות מתוך הבלטת הממד הרעיוני, הממד הסמלי והממד הזהותי שלה.

החוכרת שלפניכם מצרפת יחד שני גיליונות של תיאוריה וביקורת. לצד מאמרים כלליים כללנו בה גם שלושה מאמרים העוסקים בסוגיית הקשר בין זיכרון למרחב ציבורי ומאירים אותה מזוויות שונות. בגיליונות הבאים בכוונתנו לשלב מדי פעם פורום נושאי אשר יתמקד בסוגיה משותפת ויכלול מאמר או שניים ותגובות עליהם. נשמח לקבל הצעות ורעיונות.